

Jacek Jaworski

W poszukiwaniu antropologii na podstawie metafizyki Alfreda Northa Whiteheada

Folia Philosophica 28, 151-167

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Jaworski

W poszukiwaniu antropologii na podstawie metafizyki Alfreda Northa Whiteheada

Wprowadzenie

Metafizyka Alfreda Northa Whiteheada (1861—1947) jest zbudowana tak, by stanowić schemat, w którego ramach możliwe jest zinterpretowanie każdego elementu możliwego doświadczenia¹. Doświadczenie jest tu rozumiane w sposób maksymalnie szeroki. Jako takie, nie zakłada ono udziału świadomości, nie jest też zawężone do doświadczenia zmysłowego. W jego zakres mogą wchodzić takie szczególne rodzaje doświadczeń, jak doświadczenia estetyczne, etyczne, religijne i inne. W każdym razie także człowiek, jako doświadczana i doświadczająca istota, w całej swej złożoności, powinien być możliwy do zinterpretowania w myśl zasad tej metafizyki. Jednak zagadnienia antropologiczne nie zostały przez samego Whiteheada szczegółowo opracowane.

Celem tego artykułu jest przedstawienie głównych rysów metafizyki Whiteheada oraz podjęcie próby zinterpretowania człowieka w jej kontekście. W tym celu zrekonstruowane będą fragmenty tej metafizyki dotyczące podstawowych charakterystyk istoty aktualnej (*actual*

¹ A.N. Whitehead: *Process and Reality. An Essay In Cosmology*. Corrected edition. New York 1978, s. 3.

entity), procesu zrastania się zaistnienia aktualnego (*actual occasion*)², z uwzględnieniem zróżnicowanych typów aktualnych zaistnień, podstawowych charakterystyk zróżnicowanych splotów (*nexūs*) zaistnień aktualnych oraz struktury organizmu żywego³ konstytuującego się jako wysoce złożona społeczność (*society*) zaistnień aktualnych. Wreszcie zaproponowane zostanie dookreślenie struktury człowieka jako złożonej społeczności zaistnień aktualnych. W końcowej części artykułu podejmę próbę rozpatrzenia, z uwzględnieniem rezultatów wcześniejszej rekonstrukcji, następujących kwestii wybranych spośród zagadnień podejmowanych w ramach antropologii filozoficznej: kwestii osobowej nieśmiertelności, osobowej identyczności (tożsamości), ludzkiej wolności, otwartości człowieka na świat. Wydaje się, że zagadnienia te należą do kanonu kwestii podnoszonych w tak rozumianej antropologii⁴. Dlatego też można sądzić, że są to zarazem kwestie konieczne do rozpatrzenia, jeśli ma zostać podjęta budowa antropologii filozoficznej opartej na metafizyce Whiteheada.

Najpełniejszy wykład metafizyki procesu zawarty jest w dziele *Process and Reality...*⁵ W związku z tym prezentowane tu wywody posiłkują się głównie zawartością tego właśnie dzieła⁶.

² Używając w tekście terminów charakterystycznych dla metafizyki Whiteheada, podaję ich oryginalne brzmienie zapisane kursywą w nawiasie, ponieważ brak dotąd w polskiej literaturze filozoficznej powszechnie przyjętego kanonu tłumaczenia terminów charakterystycznych dla metafizyki procesu. Oryginalne brzmienie terminu podaję tylko przy pierwszym jego użyciu w tekście. Niektóre polskie odpowiedniki przekładanych terminów wzorowane są na powstającym tłumaczeniu *Process and Reality* autorstwa Łukasza Tofilskiego.

³ Ponieważ na gruncie metafizyki Whiteheada „organizm” jest synonimem „istoty aktualnej”, należy zaznaczyć, że w tym artykule „organizm żywy” oznacza każdorazowo organizm biologiczny. Każdy taki organizm stanowi złożoną społeczność istot aktualnych (aktualnych zaistnień).

⁴ Por. S. Kowalczyk: *Człowiek w myśli współczesnej*. Warszawa 1990.

⁵ Por. W. Tatarkiewicz: *Historia filozofii*. T. 3. Warszawa 2003, s. 322; M. Rosiak: *Spór o substancjalizm*. *Studia z ontologii Ingardena i metafizyki Whiteheada*. Łódź 2003, s. 122; J. Jusiak: *Filozofia nauki i teoria poznania Alfreda Northa Whiteheada*. Lublin 1992, s. 15; B. Ogrodnik: *A.N. Whiteheada metafizyka światła*. W: *Studia Whiteheadiana 2003. Polskie badania nad filozofią A.N. Whiteheada*. Red. B. Ogrodnik, K.W. Gródek OFM. Kraków 2003, s. 133; P. Gutowski: *Czy filozofia procesu musi być teistyczna?* W: „Znak Idee”. Nr 5. Red. J. Życiński. Kraków [1992], s. 45; J. Maćzka: *Od matematyki do filozofii. Twórcza droga Alfreda Northa Whiteheada*. Tarnów 1998, s. 11.

⁶ Do zawartości *Process and Reality* docierałem podczas pracy nad artykułem także przez: M. Rosiak: *Spór o substancjalizm...; A Key to Whitehead's Process and Reality*. Ed. D.W. Sherburne. New York 1966. Korzystałem też z nieopublikowanego wykładu dr. Bogdana Ogrodnika pt. *Podstawy metafizyki procesu Whiteheada*, który odbył się w semestrze zimowym 2004 w murach Uniwersytetu Śląskiego.

Istota aktualna⁷

Jedną z centralnych dla metafizyki Whiteheada kategorii jest istota aktualna. Istoty aktualne to: Bóg i aktualne zaistnienia. Przyroda jest ogółem aktualnych zaistnień. W filozofii organizmu człowiek pojmowany jest jako część przyrody. Przyroda ma charakter procesualny — jest bezustannym procesem stawania się (zrastania) istot aktualnych. Proces zrastania się (*conrescence*) istoty aktualnej kulminuje w spełnieniu (*satisfaction*). Spełnienie oznacza tu osiągnięcie pełnej określoności. Stanowi też ono o obiektywizacji (*objectification*) danej istoty aktualnej. Obiektywizacja spełnia funkcję przyczyny sprawczej umożliwiającej włączenie określonych aspektów zobiektywizowanej istoty aktualnej w procesy zrastania się kolejnych, następujących po niej pokoleń istot aktualnych. Obiektywizacja ma miejsce, gdy dana istota aktualna staje się dostępną dla ujęć (*prehensions*) konstytuujących inne istoty aktualne. Każde zaistnienie aktualne konstytuuje się dzięki ujęciom innych istot aktualnych⁸, a dokładniej: z ujęć innych istot aktualnych. Pozytywne ujęcie, zwane czuciem (*feeling*), określonego aspektu zobiektywizowanej istoty aktualnej przez inną, zrastającą się istotę aktualną oznacza realną obecność tego, co ujmowane, w tym, co ujmuje — w zrastającej się istocie aktualnej. Każda istota aktualna doświadcza w ten sposób innych istot aktualnych. Wyjawszy wspomniane kulminacyjne momenty spełnienia procesów stawania się zaistnień aktualnych, opis przyrody, jaki proponuje Whitehead, przypomina heraklitejską rzekę.

Zaistnienie aktualne jest bytem momentalnym i elementarnym. Proces jego zrastania się (stawania) nie ma charakteru czasowego następstwa kolejnych faz, choć ma pewną czasową i przestrzenną rozciągłość. Można powiedzieć, że zaistnienie aktualne stanowi kwant czasoprzestrzenny — najmniejszą jednostkę rzeczywistości⁹. Jego

⁷ Opieram się w tej części artykułu między innymi także na rekonstrukcji metafizyki Whiteheada, jaką przedstawił M. Rosiak: *Spór o substancjalizm...*, s. 122—179.

⁸ Mówi o tym XVIII kategoria wyjaśniania — tzw. zasada ontologiczna, stanowiąca jedną z 27 kategorii wyjaśniania, które wraz z kategorią tego, co ostateczne, kategoriami egzystencji i kategorealnymi zobowiązaniami tworzą podstawowy schemat kategorealny metafizyki Whiteheada — por. A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 3—17.

⁹ Por. B. Ogrodnik: *Między metafizyką A.N. Whiteheada a mechaniką kwantową, czyli wstępne hipotezy filozofii przyrody*. Kraków 2007, s. 50—51.

ostateczne ukonstytuowanie się, spełnienie, jest równoznaczne z jego zobiektywizowaniem się jako zaistnienia aktualnego dostępnego ujęciom konstytuującym inne zaistnienia aktualne. Zaistnienia aktualne nie konstytuują się tylko na zasadzie prostej reprodukcji rozmaitych aspektów zaistnień aktualnych obecnych w minionych pokoleniach. Aspekty te nie są jedynie reprodukowane w różnych kombinacjach. Makroproces stawania się rzeczywistości, a zarazem każdy mikroproces zrastania się aktualnego zaistnienia w kolejnych pokoleniach istot aktualnych, organizuje naczelna zasada metafizyki procesu — kategoria tego, co ostateczne (*The Category of the Ultimate*). Kategoria tego, co ostateczne, zawiera w sobie trzy pojęcia: kreatywność (*creativity*), jedno (*one*), wiele (*many*)¹⁰. Jest to zasada organizująca naprzemienne zrastanie się konkretnych istot aktualnych z wielu ujęć aspektów innych, już zobiektywizowanych istot aktualnych oraz włączanie aspektów każdej spełnionej istoty aktualnej w mikroprocesy zrastania się kolejnych pokoleń istot aktualnych. Ta naprzemienność zrastania się konkretnych (jednostkowych) istot aktualnych z wielu ujęć innych istot aktualnych oraz spełniania się jednostkowych istot aktualnych jako zobiektywizowanych dla wielu innych ujmujących je istot aktualnych wyznacza podstawowy rytm dziania się rzeczywistości. Kreatywność jest przy tym tą składową zasady ostatecznej organizującej rzeczywistość, która przejawiając się w każdej istocie aktualnej, stanowi o jej unikalności.

W obrębie każdej istoty aktualnej, więc także każdego aktualnego zaistnienia, dają się wyróżnić dwa bieguny: fizyczny i mentalny. Zaznaczyć trzeba, że nie należy traktować biegunowości istot aktualnych jako tego elementu metafizyki procesu, który czyni ją jedną z wersji metafizycznego dualizmu, którego wzorcowym przykładem może być metafizyka kartezjańska. Każda istota aktualna stanowi unikalną jedność, w której jedynie abstrakcyjnie dają się wyróżnić dwa wymienione bieguny. Biegun fizyczny jest tym, co w danej istocie aktualnej stanowią ujęcia fizyczne (*physical prehensions*), biegun mentalny zaś tym, co w danej istocie aktualnej stanowią ujęcia konceptualne (*conceptual prehensions*). To, co jest ujmowane przez zaistnienie aktualne, to inne istoty aktualne, a raczej określone aspekty innych istot aktualnych — zaistnienie aktualne nie ujmuje innych istot aktualnych całościowo. To, co dana istota aktualna, zrastając się, ujmuje, i to, w jaki sposób to ujmuje, konstytuują ją jako istotę aktualną. Istoty aktualne ujmowane przez zrastającą się istotę aktualną to jej świat aktualny (*actual world*). Nie ma takich dwóch

¹⁰ Por. A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 7, 21—22.

istot aktualnych, dla których ich świat aktualny byłby taki sam. W ujęciach fizycznych zrastające się aktualne zaistnienie ujmuje inne, zobiektywizowane już, aktualne zaistnienia. W ujęciach konceptualnych ujmowane są przedmioty wieczne (*eternal objects*) — mowa jest o tak zwanym wkroczeniu (*ingression*) przedmiotów wiecznych w proces zrastania się zaistnienia aktualnego. W ramach ujęcia szczególnej istoty aktualnej, jaką jest Bóg, zaistnienie aktualne otrzymuje cel inicjalny (*initial aim*). Cel inicjalny pełni funkcję przyczyny celowej, która organizuje kolejne syntezy ujęć dokonywanych przez zrastające się zaistnienie aktualne. Dzięki temu, że kolejne pokolenia aktualnych zaistnień ulegają zobiektywizowaniu, stają się następne pokolenia zaistnień aktualnych. Zaistnienia aktualne nie posiadają substancji rozumianej jako stałe, niezmiennie podłoże zmian¹¹. Wszystkie istoty aktualne uwikłane są w sieć relacji wewnętrznych, to znaczy relacji, które je konstytuują. Każda istota aktualna jest syntezą konstytuujących ją ujęć. To, co z innej istoty aktualnej, za pośrednictwem ujęcia, włączane jest w nową, zrastającą się istotę aktualną, nazywane jest czuciem. To, co jest przez istotę aktualną ujmowane, lecz ostatecznie niewłączane w mikroproces jej konstytuowania się, to ujęcie negatywne (*negative prehension*). Rację wszelkich określeń obecnych w procesie zrastania się istoty aktualnej stanowią określenia obecne w ujmowanych przez nią istotach aktualnych lub określenia obecne w niej samej, o czym mówi sformułowana przez Whiteheada zasada ontologiczna¹².

W ramach metafizyki Whiteheada dają się wyróżnić cztery typy zaistnień aktualnych. Wyróżniają się one obecnymi w procesie ich zrastania się: rezultatem fizycznym pierwszego rodzaju (*physical purpose of the first species*), rezultatem fizycznym drugiego rodzaju (*physical purpose of the second species*), instynktowną intuicją (*instinctive intuition*), czuciem intelektualnym (*intellectual feeling*). Zróżnicowanie to zasada się na zróżnicowaniu form podmiotowych (*subjective forms*) właściwych tym typom zaistnień aktualnych. Formy podmiotowe są tym, co w mikroprocesie decyduje o jego sposobie ujmowania świata aktualnego. Forma podmiotowa stanowi o tym, jak coś jest ujmowane. W zrastającej się istocie aktualnej obecne mogą być różne typy ujęć. Każdemu ujęciu właściwa jest określona forma podmiotowa. Zróżnicowanie tego z *czego* i *tego jak* stają się aktualne zaistnienie

¹¹ Por. P. Żuchowski: *Krytyka substancjalizmu filozofii nowożytnej w metafizyce procesu Alfreda Northa Whiteheada*. W: *Studia Whiteheadiana 2003...*, s. 27—45.

¹² XVIII kategoria wyjaśniania — A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 24—25.

nia, decyduje o zróżnicowaniu ich samych. Formy podmiotowe ujęć obecnych w danej fazie zrastania się aktualnego zaistnienia wpływają na formy podmiotowe ujęć obecne w innej fazie — można powiedzieć, że czucia czują się wzajemnie.

Proces zrastania się zaistnienia aktualnego

Do spełnienia rezultatu fizycznego niezbędne są ujęcia dokonujące się w trzech fazach zrastania się zaistnienia aktualnego. Nie należy — o czym była już mowa — rozumieć faz zrastania się istot aktualnych jako następujących po sobie w czasie. Dynamika mikroprocesu ma charakter aczasowy i bardziej pierwotny niż czas. Kontinuum czasoprzestrzenne konstytuuje się jako rezultat określonych relacji między istotami aktualnymi. Warunkiem koniecznym są tu relacje wewnętrzne konstytuujące istoty aktualne. Tak więc w procesie zrastania się rezultatu fizycznego dają się kolejno wyróżnić: faza czuć konformalnych (*conformal feelings*), gdzie mają miejsce ujęcia fizyczne; faza czuć konceptualnych (*conceptual feelings*), gdzie ujmowane są przedmioty wieczne, wyabstrahowane z czuć fizycznych; faza czuć porównawczych (*comparative feelings*), gdzie dochodzi do syntezy czuć fizycznych i czuć konceptualnych. W fazie czuć porównawczych ma miejsce waluacja (*valuation*)¹³. Każdemu przedmiotowi wiecznemu będącemu daną (*datum*) czucia konceptualnego zostaje przypisana określona wartość względem pozostałych danych czuć konceptualnych — przedmiotów wiecznych, które wkraczają w proces zrastania się. Ze względu na cel podmiotowy (*subjective aim*) zrastającego się aktualnego zaistnienia waluacja, będąca formą podmiotową właściwą temu zaistnieniu, nadaje danym czuć konceptualnych określoną ważność. Waluacja może określać obecność danych przedmiotów wiecznych w spełnieniu istoty aktualnej jako charakterystyk o pierwszorzędnej wadze, lub też jako charakterystyk zepchniętych do roli tła. Waluacja prowadzi w ten sposób do ukonstytuowania się określonego kontrastu (*contrast*) przedmiotów wiecznych odczutyh jako dane czuć konceptualnych i stających się zarazem określeniami aktualnego za-

¹³ IV kategoriealne zobowiązanie — kategoria waluacji konceptualnej (*The Category of Conceptual Valuation*) — ibidem, s. 26.

istnienia, w którego proces zrastania się zostały zaangażowane. W rezultacie fizycznym pierwszego rodzaju dominuje odtwórczy względem ujmowanych zaistnień aktualnych charakter. W fazie czuć konceptualnych w przeważającej mierze dochodzi do konceptualnej reprodukcji czuć fizycznych fazy konformalnej. W fazie czuć porównawczych dochodzi do relatywnie prostej syntezy czuć.

Proces zrastania się rezultatu fizycznego drugiego rodzaju charakteryzuje się natomiast wyraźniejszą obecnością rewersji konceptualnej (*conceptual reversion*). Polega ona na ujęciu przedmiotu wiecznego odmiennego w pewnym stopniu od tego, który ujęty został jako wyabstrahowany z określonego czucia fizycznego¹⁴. Dlatego w obrębie rezultatu fizycznego drugiego rodzaju dochodzić może do syntezy czuć konceptualnych skontrastowanych w nowy sposób. Stanowi to o intensyfikacji spełnienia, gdyż czucia konceptualne mogą być bardziej „wyraziście” obecne w syntezie, która uwzględnia kontrasty angażujące czucia zrewersowane.

Splot (*nexus*) zaistnień aktualnych to takie zaistnienia aktualne, które powiązane są relacjami wewnętrznymi — ujęciami. Niektóre sploty zaistnień aktualnych, będących rezultatami fizycznymi pierwszego rodzaju, manifestują się makroskopowo jako twory nieorganiczne. Charakterystyczna dla rezultatów fizycznych drugiego rodzaju rytmiczność konceptualnych rewersji czyni z nich podstawę metafizyki zjawisk falowych¹⁵.

W procesie zrastania się zaistnień aktualnych innych typów niż rezultaty fizyczne pojawia się dodatkowa faza tak zwanych złożonych czuć porównawczych. Obecne są tu szczególne rodzaje ujęć. Czucie indykatywne (*indicative feeling*) ma formę subiektywną angażującą czucie zaistnienia aktualnego lub splotu, które są obecne w świecie aktualnym zrastającego się zaistnienia aktualnego. Czucie indykatywne jest ujęciem zaistnienia aktualnego nie „od strony” jego określeń, ale jako „tego oto”, w konkretnej czasoprzestrzennej lokalizacji. Podobnie jest w przypadku ujęcia splotu zaistnień aktualnych. Następuje integracja czucia indykatywnego z czuciem propozycjonalnym (*propositional feeling*), w którym ujmowany jest arbitralnie wybrany, złożony przedmiot wieczny. Takie czucie porównawcze może prowadzić do spełnienia instynktownej intuicji¹⁶. Instynktowna intuicja jest

¹⁴ V kategoriale zobowiązanie — kategoria rewersji konceptualnej (*The Category of Conceptual Reversion*) — ibidem.

¹⁵ A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 277 i nast.; M. Rosiak: *Spór o substancjalizm...*, s. 153.

¹⁶ Zob. A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 280.

warunkiem koniecznym, lecz niewystarczającym do ukonstytuowania się czucia intelektualnego. W procesie zrastania się czucia intelektualnego pojawia się forma podmiotowa świadomości. Proces zrastania się czucia intelektualnego wyróżnia się obecnością czucia kontrastu afirmacji-negacji. Dochodzi do niego poprzez syntezę porównawczą czuć powstałych z syntezy określonego czucia indykatywnego z czuciem propozycjonalnym oraz syntezy tegoż czucia indykatywnego z innym czuciem propozycjonalnym, ujmującym przedmioty wieczne zrewersowane w stosunku do obecnych w czuciu propozycjonalnym wskazanym w pierwszej kolejności.

Organizm żywy jako złożona społeczność zaistnień aktualnych

Niektóre sploty zaistnień aktualnych konstytuują się jako makroskopowo postrzegalne organizmy żywe. Żywe organizmy, w tym człowiek, to sploty, które charakteryzuje przestrzenna i czasowa ciągłość, a także szczególna złożoność. Organizmy te stanowią zarazem takie sploty, w których obrębie dochodzi do konstytuowania się społeczności (*societies*). Dla ustanowienia społeczności istot aktualnych decydujący jest konstytuujący się w ramach splotu określony typ porządku społecznego (*social order*)¹⁷. Porządek społeczny jest obecny w obrębie splotu, gdy: a) istnieje taki element formy, który jest obecny w określoności każdego zaistnienia aktualnego zawierającego się w danej społeczności; b) element formy, o którym mowa, jest obecny w określoności zaistnienia aktualnego współkonstytuującego daną społeczność ze względu na to, że zaistnienie to ujmuje inne zaistnienia aktualne współkonstytuujące tę społeczność; c) element formy, o którym mowa, jest czuty i jako taki, reprodukowany w zaistnieniach aktualnych jako element ich określoności¹⁸. Dodajmy, że dziedziczenie czuć warunkujących reprodukcję danych form określoności w zaistnieniach aktualnych należących do społeczności ma miejsce wraz z formami podmiotowymi tych czuć. Dziedziczony element określoności, jako obecny we wszystkich zaistnieniach aktual-

¹⁷ Por. *A Key to Whitehead's Process and Reality...*, s. 230–231.

¹⁸ Por. *ibidem*, s. 241.

nych konstytuujących daną społeczność, stanowi cechę określającą (*defining characteristic*) owej społeczności¹⁹. Społeczność zaistnień aktualnych jest zdolna do samopodtrzymywania się w miarę stawania się kolejnych pokoleń zaistnień aktualnych.

Złożonym typem społeczności zaistnień aktualnych jest społeczność ustrukturowana (*structured society*). Społeczność ustrukturowana zawiera podrzędne sploty zaistnień aktualnych, w tym także podrzędne sploty niestanowiące społeczności. Społeczności podrzędne zawierające się w społeczności ustrukturowanej różnią się od zawartych w niej splotów podrzędnych tym, że są zdolne do utrzymania swych istotnych własności poza środowiskiem (*environment*), jakie zapewnia im dana społeczność ustrukturowana.

Jakkolwiek nie istnieje według Whiteheada ostra granica pomiędzy nieorganicznymi a żyjącymi społecznościami ustrukturowanymi, to jednak różnią się one od siebie. Żyjące społeczności ustrukturowane są bardziej złożone niż społeczności nieorganiczne. Zawierają nieorganiczne społeczności ustrukturowane jako podrzędne sploty. Jednak nadrzędnym splotem w żyjącej społeczności ustrukturowanej jest splot żyjący. Splot jest żyjący, kiedy zawiera żyjące zaistnienia aktualne. Dany organizm żywy jest tym bardziej żywy, im bardziej dominującą, znaczącą rolę odgrywają w nim żyjące zaistnienia aktualne²⁰. Żyjącym zaistnieniom aktualnym właściwe jest dążenie do nowości w szczególny sposób, realizowane ze szczególną intensywnością. Intensywność ta osiągana jest dzięki dowolnym konceptualnym rewersjom oraz, co za tym idzie, generowaniem kontrastów o wzrastającej złożoności²¹. Możliwość realizowania kreatywności w sposób radykalny, przez dowolną rewersję czuć konceptualnych, mają także sploty złożone wyłącznie z żyjących zaistnień aktualnych. Sploty takie nie stanowią społeczności, wobec czego dowolności konceptualnych rewersji nie ogranicza żaden porządek społeczny, którego ukonstytuowanie się wymaga reprodukcji określonych czuć w kolejnych pokoleniach istot aktualnych stanowiących społeczność. Możliwość dowolnych konceptualnych rewersji stanowi podłoże spontaniczności reakcji splotu żyjącego na zachodzące w środowisku zmiany. U wyższych organizmów żywych dążenie ku nowości, kreatywność, przejawia się w myśleniu o zróżnicowanych ele-

¹⁹ VI kategorealne zobowiązanie — kategoria transmutacji (*The Category of Transmutation*) — zgodnie z nim element określoności zrealizowany we wszystkich aktualnych zaistnieniach, konstytuujących dany splot, przechodzi w określenie tego splotu jako całości — por. A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 27.

²⁰ „[...] thus a society may be more or less »living« according to the prevalence in it of living occasions” — ibidem, s. 102.

²¹ Por. *A Key to Whitehead's Process and Reality...*, s. 208, 216, 242.

mentach dostępnego im doświadczenia²². Myślenie jest możliwe dzięki konstytuowaniu się czuć intelektualnych, które pozwalają na uobecnianie się kontrastów afirmacji-negacji. Wyższym organizmom żywym, w tym człowiekowi, właściwa będzie obecność w ich obrębie całych splotów zaistnień aktualnych, które przejawiają tak oryginalne reakcje. Ponieważ splot żyjący nie jest społecznością, potrzebuje otoczenia zapewnianego mu przez społeczność ustrukturowaną, w której skład wchodzi. Mimo to splot żyjący może stanowić element nadrzędny w stosunku do innych splotów wchodzących wraz z nim w skład żyjącej społeczności ustrukturowanej.

Splot żyjący jako część żyjącej społeczności ustrukturowanej może generować szczególny typ porządku — porządek osobowy (*personal/serial order*). Porządek osobowy rozciąga się na swego rodzaju historyczny szlak, na który składają się kolejno po sobie następujące i dziedziczące po sobie swe określenia zaistnienia aktualne. Zaistnienia te stanowią szczególnego rodzaju przedmiot trwający (*enduring object*) — osobę żyjącą (*living person*).

Czucia splotu żyjącego pochodzą w przeważającej mierze od jego środowiska będącego ożywionym ciałem (*animal body*). Splot żyjący czuje ożywione ciało stanowiące jego środowisko. Osoba żyjąca może natomiast stanowić „miejsce” jednolitej, scentralizowanej kontroli. Jako taka, osoba żyjąca ma charakter instancji nadrzędnej nad całością kompleksu społeczności ustrukturowanej, która konstytuuje się jako makroskopowo postrzegalny żywy organizm²³.

Człowiek jako złożona społeczność zaistnień aktualnych

Człowiek jest częścią przyrody i jako taki, konstytuuje się jako złożona społeczność zaistnień aktualnych. Jednak naturalizacja człowieka, z którą mamy tutaj do czynienia, ma, co warto podkreślić, wysoce swoisty charakter. Podstawowa jednostka rzeczywistości — istota aktualna, jest bytem stanowiącym każdorazowo unikalną jedność, w której jedynie abstrakcyjnie dają się wyróżnić bieguny fizyczny

²² „In the case of higher organisms, this conceptual initiative amounts to thinking about the diverse experiences” — A.N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 102.

²³ Por. *A Key to Whitehead's Process and Reality...*, s. 243—244.

i mentalny. Wobec tego próba rozumienia bytu ludzkiego w wąskim kontekście materialistyczno-naturalistycznym, redukcja, przykładowo, życia intelektualnego, emocjonalnego czy duchowego człowieka do przebiegów neurofizjologicznych, może być z perspektywy metafizyki procesu Whiteheada określona jako błąd źle umiejscowionej konkretności²⁴. Z podobną sytuacją mielibyśmy do czynienia przy próbie rozumienia człowieka w kontekście spirytualistycznym czy idealistycznym, gdzie to, co określane bywa materialnym, cielesnym czy fizycznym aspektem bytu ludzkiego, ulega redukcji do lub wyprowadzane jest (jako wtórne) z idealistycznie czy spirytualistycznie pojmowanej sfery podmiotowej. Metafizyka Whiteheada nie może być także rozumiana jako dualizm, czy to typu kartezjańskiego, czy to na wzór „dwuświatowo” interpretowanego platonizmu. Nie ma tu mowy o dwóch rodzajach substancji nacechowanych rozłącznymi własnościami. To, co aktualne, pozostaje też, za sprawą ujęć konceptualnych, istotnie powiązane ze sferą tego, co potencjalne — z przedmiotami wiecznymi. Nie ma tu mowy o rozumieniu substancji jako tego, co nie potrzebuje niczego innego do swego istnienia²⁵. Każda istota aktualna jest bytem konstytuującym się z ujęć innych istot aktualnych. Każde zaistnienie aktualne stanowi, przemijając, czynnik koniecznie uwzględniany w procesie konstytucji innych zaistnień aktualnych.

Człowiek konstytuuje się, podobnie jak inne organizmy żywe, jako złożona społeczność ustrukturowana istot aktualnych. Struktura takiej społeczności ma charakter hierarchiczny — zawierają się w niej sploty, w tym i społeczności, podrzędne. Z pewnością, chcąc adekwatnie opisać strukturę człowieka, należy uwzględnić szczególną złożoność społeczności. W złożonej społeczności istot aktualnych, konstytuującej się jako człowiek, może być obecnych wiele splotów żyjących. Splot żyjący pełni funkcję nadrzędną nad innymi splotami obecnymi w takiej społeczności. Obecność splotów żyjących umożliwia realizację kreatywności w sposób najbardziej radykalny, co stanowi podłoże oryginalnych reakcji człowieka na otaczające go środowisko. W obrębie splotu żyjącego może wyodrębnić się przedmiot trwający nacechowany szczególnym typem porządku społecznego — porządkiem osobowym. Przedmiot trwający to przedmiot, który konstytuuje się jako społeczność istot aktualnych, wśród których żadne dwie nie są sobie równoczesne. W odniesieniu do tego rodzaju społeczności mowa jest o porządku osobowym. Jeśli przedmiot trwający, dzięki ukonstytu-

²⁴ A.N. Whitehead: *Nauka i świat nowożytny*. Tłum. M. Kozłowski i M. Pieńkowski. Kraków 1987, s. 88, 90.

²⁵ Por. R. Descartes: *Zasady filozofii*. Tłum. I. Dąbska. Kęty 2001, s. 43.

waniu się porządku osobowego, wyodrębnia się w ramach splotu żyjącego, mamy do czynienia z ukonstytuowaniem się osoby żyjącej. Osoba żyjąca to swego rodzaju nić następujących po sobie istot aktualnych, które dziedziczą kolejno po sobie swoje określenia. Nie należy rozstrzygać odnośnie do osoby żyjącej na rzecz ekskluzywności jej występowania ograniczonej jedynie do takich społeczności, które konstytuują się jako człowiek. Osoba żyjąca obecna jest tam, gdzie w obrębie splotu żyjącego pojawia się porządek osobowy, zwany też serialnym. Zarówno dla splotu żyjącego, jak i dla osoby żyjącej bezpośrednim jej środowiskiem jest ożywione ciało. Ono też, jako takie, stanowi znaczące źródło danych ujęć, które współkonstytuują istoty aktualne ją stanowiące.

Wydaje się, że takie rozumienie człowieka, zakładające whiteheadowski antysubstancjalizm, sprawia, że konieczne jest sformułowanie problemu specyfiki człowieka wobec innych istot (organizmów żywych) w nowy sposób. Sformułowanie takie musiałoby uwzględniać wielość możliwych rozwiązań problemu, która nie jest ograniczona do prostej alternatywy między różnicą istotową a ilościową. Należałoby uwzględnić wszelkie subtelności teorii ujęć (*theory of prehensions*) pozwalające na zinterpretowanie tych własności czy form aktywności, które uważa się zwykle za ekskluzywnie ludzkie. Można się spodziewać, że interpretacja taka jest możliwa na podstawie opisu zrastania się złożonych typów istot aktualnych, zawierających w sobie komponenty instynktownej intuicji lub czucia intelektualnego. Mikroprocesy zrastania się takich istot aktualnych dokonują się z udziałem szczególnych typów czuć. Każdorazowo mikroprocesy takie angażują zarówno ujęcia tego, co aktualne, jak i tego, co potencjalne — sfery przedmiotów wiecznych. Ujęcia te, ze względu na zróżnicowane formy podmiotowe, ujmowane dane i ujmujące podmioty (zrastające się istoty aktualne), mogą stanowić fundament doświadczeń estetycznych, etycznych, matematycznych, doświadczeń bycia w osobowej lub nieosobowej relacji z Bogiem i innych.

Wybrane zagadnienia antropologiczne

Poniżej podjęta zostanie próba sformułowania kwestii osobowej nieśmiertelności, osobowej tożsamości (tożsamości), ludzkiej wolno-

ści i otwartości człowieka na świat, z uwzględnieniem aparatu językowego właściwego metafizyce Whiteheada.

By mówić o nieśmiertelności, należy w metafizyce procesu wyjść poza opis przyrody. Każde zaistnienie aktualne w kulminacyjnej fazie procesu zrastania się, jako w pełni zintegrowane czucie, ulega przemianom, a zarazem obiektywizacji. Oznacza to, że mogą je ujmować inne zaistnienia aktualne mające się stać po nim, jako następnego pokolenia zaistnień. Czy oznacza to bezpowrotne, definitywne zniknięcie zobiektywizowanego zaistnienia aktualnego? Zrastające się zaistnienia aktualne ujmują zobiektywizowane zaistnienie aktualne aspektowo, „z ich własnej perspektywy”. Jednak nie każda z istot aktualnych ujmuje zobiektywizowane zaistnienie aktualne w taki fragmentaryczny sposób. Wyróżnioną istotą aktualną jest Bóg. Jest to istota aktualna, która zdolna jest ujmować inne zobiektywizowane aktualne zaistnienia w sposób całościowy. Zaistnienie aktualne obiektywizuje się więc także we wtórnej naturze Boga (*consequent nature of God*), to znaczy jako współkonstytuujące jego biegun fizyczny. Tym samym zaistnienie aktualne zyskuje w Bogu — jak mówi Whitehead — obiektywną nieśmiertelność (*objective immortality*). Bóg także zyskuje pewne dopełnienie wraz ze stającym się, rozwijającym się światem. Rozwój świata realizuje się dzięki kreatywności przejawiającej się w każdym mikroprocesie zrastania się zaistnienia aktualnego. Bóg ujmuje każde zaistnienie aktualne w pełni jego określeń. Ujęte w ten sposób, zaistnienie aktualne staje się organicznym elementem dynamicznej, bo ulegającej reintegracji wraz z każdym ujętym zaistnieniem, lecz także wiecznotrwałej, wtórnej natury Boga. Jako takie, trwa wiecznie w jej obrębie. To właśnie stanowi rodzaj nieśmiertelności dostępnej każdemu unikalnemu zaistnieniu aktualnemu. Jest ona także dostępna wszelkiego rodzaju splotom zaistnień aktualnych. Podobnie też przedstawiałyby się kwestia osobowej nieśmiertelności w odniesieniu do człowieka, ponieważ człowiek stanowi rodzaj złożonej społeczności aktualnych zaistnień. „Unieśmiertelnieniu” we wtórnej naturze Boga ulegać może także żyjąca osoba — szczególny rodzaj przedmiotu trwającego, w którego obrębie ukonstytuował się szczególny typ porządku — porządek osobowy.

Mimo zakładanego antysubstancjalizmu i rozumienia podstawowej jednostki rzeczywistości jako procesu metafizyka Whiteheada umożliwia opis sposobu realizowania się osobowej idyncywności (tożsamości). Charles Hartshorne, przeciwstawiając się rozumieniu idyncywności jako całkowitej zgodności predykatów, stwierdza, że stawanie się nie jest byciem, od którego przez to procesualne stawanie się coś

zostaje odjęte²⁶. Stawanie się jest czymś, co do bycia coś jeszcze dodaje. Identyczność osoby zaś jest gwarantowana jej unikalną określonością i historią, która jako pewien ciąg zaistnień aktualnych zyskuje w Bogu nieśmiertelną, wiecznotrwałą obiektywizację. Obiektywizację zyskuje także szczególnie przedmiot trwający — osoba żyjąca.

Odrębność człowieka jako części przyrody od jej pozostałych elementów, choć względna, daje się określić. Człowiek jest złożoną społecznością aktualnych zaistnień, które czują się wzajemnie, dzięki czemu dziedziczą po sobie swoje określenia. W ten sposób wykształca się w ramach owej społeczności określony typ porządku, który ją konstytuuje jako społeczność względnie odrębną. To umożliwia względną czasową trwałość i odrębność człowieka jako części przyrody od pozostałych jej części. Odrębność człowieka od przyrody jest względna, gdyż, parafrazując Whiteheada, człowiek jest w przyrodzie, a przyroda w nim. Da się powiedzieć, iż przynajmniej częściowo to, co składa się na ludzkie ciało, pochodzi z czucia aktualnych zaistnień wydarzających się, względnie, poza człowiekiem. Banalnym jest stwierdzenie, że to, czego człowiek potrzebuje niezbędnie, by żyć, pochodzi z przyrody go otaczającej. Z kolei to, co stanowi podstawę świadomości człowieka — czucia intelektualne, podobnie jak to, co stanowi jego „rdzeń” — żyjąca osoba, potrzebują niezbędnie swego środowiska w postaci ożywionego ciała, by móc się ukonstytuować.

Wydaje się, iż wolność jest zagwarantowana, nie tylko człowiekowi, lecz także w ogóle światu, już u podstaw metafizycznej struktury rzeczywistości postulowanej przez Whiteheada. Żadne stające się aktualne zaistnienie nie jest całkowicie zdeterminowane ani przyczynowością sprawczą, ani przyczynowością celową. Jako częściowe (składowe) przyczyny sprawcze wobec zrastającego się aktualnego zaistnienia można traktować ujęcia fizyczne, które je współkonstytuują. Nie wszystkie ujęcia fizyczne mogą być włączone w strukturę aktualnego zaistnienia. Część jest eliminowana przez decyzje (*decisions*) dokonywane w miarę zrastania się aktualnego zaistnienia. Nie należy rozumieć terminu „decyzja” antropomorficznie, lecz raczej ze względu na jego łaciński źródłosłów — *decido*, „odcinam”. Decyzje w rozumieniu whiteheadowskim nie wymagają udziału świadomości. Eliminacje niektórych ujęć dokonują się ze względu na cel podmiotowy (*subjective aim*) właściwy zrastającemu się aktualnemu zaistnieniu. Choć ostatecznie wszelkie włączone w strukturę aktualnego zaistnienia czucia otrzymają jednoznaczne określenie jako or-

²⁶ Ch. Hartshorne: *Personal Identity from A to Z*. „Process Studies” 1972, vol. 2, no 3, s. 209—215.

ganiczny element całości zaistnienia spełnionego, to jednak żadne z ujęć fizycznych nie determinuje procesu zrastania się aktualnego zaistnienia jednoznacznie. Zrastanie się koordynowane jest przez cel podmiotowy spełniający funkcję swego rodzaju przyczyny celowej. Cel podmiotowy, obecny w każdym aktualnym zaistnieniu dzięki czuciu szczególnej istoty aktualnej, którą stanowi Bóg, nie musi, lub nawet nie może być, bez reszty zrealizowany. Wiąże się to z podstawową charakterystyką przedmiotów wiecznych, których zestawienie stanowi cel podmiotowy. Otóż przedmioty wieczne są potencjałami, które mogą, lecz nie muszą zostać zrealizowane. Niektóre przedmioty wieczne mogą być w ogóle niebrane pod uwagę w procesie zrastania się aktualnego zaistnienia. Inaczej ma się rzecz ze zobiektywizowanymi zaistnieniami aktualnymi obecnymi w świecie aktualnym danego zrastającego się zaistnienia. W każdym mikroprocesie zrastania się istoty aktualnej mamy do czynienia z subtelnym powiązaniem, o którym mówi kategoria wolności i zdeterminowania (*The Category of Freedom and Determination*)²⁷. Wolność właściwa zaistnieniom aktualnym zasadza się na przejawiającej się w ich obrębie kreatywności. Kreatywność stanowi o możliwości wytworzenia w przyrodzie czegoś radykalnie nowego. Whitehead, nawiązując do Spinozy, określa wręcz istotę aktualną jako *causa sui*, gdyż nie jest ona całkowicie zdeterminowana przyczynowo. Tak więc kreatywność przejawiająca się w każdym aktualnym zaistnieniu stanowi podstawę ludzkiej wolności, ponieważ człowiek, o czym była już mowa, konstytuuje się jako szczególnie złożona społeczność aktualnych zaistnień.

Możliwa do zinterpretowania w myśl zasad metafizyki Whiteheada jest także kwestia otwartości człowieka na świat. Każda istota aktualna jest czymś, co konstytuuje się z tego, *co* ujmuje ze swego aktualnego świata, i tego, *jak* to ujmuje. Wszystkie istoty aktualne powiązane są relacjami wewnętrznymi, które je konstytuują. Otwartość na świat w odniesieniu do każdej istoty aktualnej nie jest zatem dla niej zadaniem do spełnienia, problemem, który ma ona rozwiązać. Otwartość istoty aktualnej na świat jest zakładana jako warunek konieczny jej ukonstytuowania się, jako warunek konieczny stawania się jakiegokolwiek istoty aktualnej w ogóle. Podobnie sytuacja przedstawia się w odniesieniu do ustrukturuwanej społeczności istot aktualnych konstytuującej się jako człowiek.

²⁷ IX kategoriale zobowiązanie — A. N. Whitehead: *Process and Reality...*, s. 27—28.

Wydaje się, że mimo pojawiających się w tym zakresie wątpliwości²⁸ metafizyka stworzona w pierwszej połowie XX wieku przez Alfreda Northa Whiteheada może stanowić ramy także dla rozważań kwestii antropologicznych i pozwalać na uzyskiwanie pozytywnych wyników w obszarze tego rodzaju badań. W związku z tym można sądzić, że metafizyka ta okaże się solidną podbudową rozwoju filozoficznej antropologii procesualnej. Wszak neoklasyczna metafizyka Whiteheada stanowi wysokiej klasy system, z którym chyba niewiele innych mogłoby konkurować spośród tych, które znaleźć można na penetrowanych przez historyków filozofii obszarach, sięgając co najmniej do czasów Leibniza.

Tym, co staje zazwyczaj na przeszkodzie podjęciu rozważań metafizycznych, a także antropologicznych przyjmujących za swój fundament zaproponowany przez Whiteheada system metafizyczny, jest — jak się wydaje — egzotyczność języka filozofii organizmu. Jest ona uzasadniona, ponieważ nowo wypracowane kategorie czy pojęcia pozwalają oddać nowe treści, czy też treści zmodyfikowane z uwagi na pozostający do dyspozycji współczesnego filozofa, i stanowiący zarazem dla niego badawcze wyzwanie, rozległy obszar doświadczeń wywodzących się z tak wielu zróżnicowanych dziedzin — nauk, sztuk, sposobów przeżywania świata i innych. Język taki czyni także możliwy taki sposób opisu rzeczywistości, który jest relatywnie mało obciążony rozmaitymi uwikłaniami, mającymi swe źródło w historycznej ewolucji stosowanych w filozofii i innych naukach kategorii i pojęć, w tym takich, które są w filozofii obecne od jej zarania. Dlatego możliwe jest — zdaniem autora — w następstwie przeprowadzonej tutaj próby postawienia i rozwiązania wybranych kwestii antropologicznych podjęcie co najmniej dwóch efektywnych kierunków badań filozoficznych. Pierwszy z możliwych kierunków stanowiłoby rozległe studium porównawcze skupiające swą uwagę na tym, jak kwestie antropologiczne formułowane były dotychczas, i na tym, czy nie jest tak, że specyficzny język filozofii organizmu pozwala te kwestie nie tylko na nowo sformułować, lecz także znaleźć ich bardziej niż dotychczas satysfakcjonujące rozwiązania. Drugi z możliwych kierunków to budowa neoklasycznej antropologii procesualnej, której fundament stanowiłaby metafizyka Alfreda Northa Whiteheada.

²⁸ Por. S. Kowalczyk: *Człowiek w myśli współczesnej*. Warszawa 1990, s. 31—49.

Jacek Jaworski

In search of anthropology in metaphysics of Alfred North Whitehead

S u m m a r y

My aim in this paper is to try to encapsulate a selection of issues typical for philosophical anthropology from the standpoint of Alfred North Whitehead's metaphysics. Whitehead himself has not presented any developed anthropological theory. Yet, if his metaphysical theory is supposed to give possibility of interpretation of every element of possible experience, it might be also useful to provide a new research perspective for anthropology. For this reason I start with a brief discussion of Whitehead's metaphysics: the actual entity (one of Whitehead's key categories), descriptions of the process of unifying of actual entity and the dynamic structure of living organism (including man). Finally, I attempt to analyse certain issues of philosophical anthropology from this perspective: personal immortality, identity, freedom and man's openness to the world.

Jacek Jaworski

In der Suche nach der Anthropologie aufgrund der Metaphysik von Alfred North Whitehead

Z u s a m m e n f a s s u n g

In seinem Artikel versucht der Verfasser, ausgewählte Probleme der philosophischen Anthropologie aus der Sicht der Metaphysik von Alfred North Whitehead zu klären. Whitehead hat keine komplexe anthropologische Theorie entwickelt. Doch falls seine Metaphysik die Interpretierung vom jeden Element der möglichen Erfahrung möglich machen sollte, könnte sie auch für den Anthropologiebedarf eine neue Forschungsperspektive ausarbeiten helfen. Da der Begriffsapparat von Whitehead sehr originell ist, rekonstruiert der Verfasser zuerst manche Fragmente seiner metaphysischen Theorie: das aktuelle Wesen — eine der grundlegenden Kategorien Whiteheads Metaphysik, die Verschmelzung von aktueller Entstehung, dynamische Struktur des lebenden Organismus und des Menschen. Letztendlich versucht der Verfasser, ausgewählte Probleme der philosophischen Anthropologie darzustellen: persönliche Unsterblichkeit, die Identität, die Freiheit und die Offenheit des Menschen für die Welt.